

HISTORIC-GEOGRAPHIC ZONING OF THE EASTERN CRIMEA IN THE ANCIENT EPOCH

The territory of the European Bosphorus — the Eastern Crimea despite its seeming unity in the natural-climate respect has local differences. Certain peculiarities in the location and layout of archaeological monuments, mainly settlements are to considerable extent associated with them.

In different periods of the Bosphorus history a degree of settlements, types of settlements and ethnical composition of their dwellers in each of four parts-zones of the peninsula were different.

It is also possible to trace differences in the historical fates of the population in these zones: Black sea coast, Azov sea coast, strait region and remote-steppe part.

Reasons which caused desolation of the Bosphorus chora by the end of the 3d century B. C. are explained one of the reasons was probably ecological crisis.

Одержано 24.05.85.

Про кордони Древлянської землі

Б. А. Звіздецький

Стаття присвячена одному з актуальних завдань слов'янської археології — визначенню кордонів Древлянського племінного союзу.

У найдавнішій недатованій частині Несторової «Повісті временних літ» слідом за полянами згадуються древляни¹. Із цього повідомлення, як і з інших літописних згадок про них, важко дійти якихось певних висновків відносно ареалу їх розселення. Єдиними орієнтирами племінної території виступають два головних міста Древлянської землі — Іскоростень (теп. Коростень) та Вручій (теп. Овруч), вперше згаданих «Повістю временних літ» під 945 р. і 977 р.²

Дореволюційні історики, аналізуючи лише літописні дані, племінну територію древлян визначали досить приблизно, відводячи їм великі лісові масиви навколо згаданих пунктів³.

Ще наприкінці XIX ст. особливі надії вчені покладали на археологічні дослідження, в результаті яких будуть виявлені специфічні риси поховального обряду, характерні для тієї чи іншої території, що дають змогу впевнено окреслити ареал проживання окремих східнослов'янських племен.

Першу спробу виділити територію древлян за археологічними даними зробив В. Б. Антонович. Дослідивши ряд курганних могильників Київщини і Східної Волині, він вважав, що древлянам належали підкурганні поховання в ямах з набором небагатого супроводжуючого інвентаря. Картографуючи кургани з цими ознаками, дослідник визначав їх племінні межі: на заході — р. Случ, на півдні — верхів'я р. Тетерев, на півночі — прип'ятьські болота, а на сході — рр. Дніпро, Ірпінь та середня і верхня частини течії р. Роставиці⁴.

На початку 60-х років нашого століття погляди В. Б. Антоновича були переглянуті радянськими археологами І. П. Русановою та Е. І. Тимофеевим.

¹ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 11.

² Там же.— С. 40, 53.

³ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии.— Варшава, 1885.— С. 127, 128; Середонин С. М. Историческая география.— Петроград, 1916.— С. 147.

⁴ Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР.— 1893.— № 11.— С. 2, 3.

Проаналізувавши матеріали розкопок слов'янських курганів Східної Волині, І. П. Русанова дійшла висновку, що типово древлянськими слід вважати поховання не в ямах, а на рівні давнього горизонту та насипу кургана. Вони складають на означеній території відповідно 74% та 18% від усіх досліджених. Характерною особливістю древлянських курганів є наявність скупчень вугілля та попелу в насипу кургану вище поховання. За встановленими відмінностями дослідниця проводила кордон між древлянами та полянами по заболоченій заплаві р. Здвиг і далі — по Тетереву приблизно до впадіння в нього р. Ірші. При цьому вона допускала, що поляни могли проникати й на лівий берег Тетерева. Нижче впадіння Ірші визначити кордон між цими племенами дослідниця затруднялась, оскільки не мала відомостей про могиляники у пониззях Ірпеня, Тетерева і Ужа. На півночі, за І. П. Русановою, древляни займали правий берег Прип'яті в районі Турова (могиляники Велемичі, Отвержичі, Казаргац, Ричево), на півдні доходили до верхів'я Горині, на заході — межиріччя Горині та Случа⁵.

До подібних висновків прийшов і Є. І. Тимофеев, однак межі Древланської землі він визначав дещо інакше. Так, північний кордон проходив не по правому березі Прип'яті, а значно південніше, приблизно по лінії Овруч — Теклювка, східний — Житомир — Овруч, південний — Житомир — Ізяслав, західний — р. Горинь. Є. І. Тимофеев вважав, що у поліській частині Західної Волині древляни могли населяти не тільки течію Горині, а й частково проникати далі на захід — у пониззя рр. Стир і Стохід, оскільки північніше від лінії Луцьк — Ровно підкурганні поховання на горизонті зустрічаються досить часто⁶.

В узагальнюючій монографії В. В. Седова розробки І. П. Русанової та Є. І. Тимофеева були піддані детальному аналізу. Автор відзначив, що у визначенні північної межі Древланської землі більш правий Є. І. Тимофеев, бо в курганах поблизу Турова, визначених І. П. Русановою як древлянські, знаходили етновизначальні зернені буси, які характерні для дреговичів. Правий берег Прип'яті, безсумнівно, належав дреговичам. Розподільною смугою між ними і древлянами В. В. Седов вважає прип'ятські болота південніше Турова, де, на його думку, населення практично не було. За В. В. Седовим, р. Случ — західна межа ареалу древлян, на сході кордон проходив по межиріччю Тетерева і Роставиці, через верхів'я р. Здвиг. Далі зона древлянського розселення повертала на північ, перетинаючи р. Тетерів (приблизно в місці впадіння в неї р. Ясенець)⁷.

Останнім часом з'явилися праці, автори яких, виходячи з ознак обряду поховання, більш обережно визначають племінну належність. О. П. Моця, наприклад, схильний розглядати підкурганні поховання на горизонті та поховання в ямах не тільки у рамках міжплемінних відмінностей, а й у хронологічній еволюції всього комплексу поховального обряду. На його думку, у Східній Волині, тобто на території древлян, уже в XI—XII ст. панує обряд поховання в підкурганних ямах, який приходить на зміну трупопокладенню на горизонті і є прямим наслідком впливу християнства⁸.

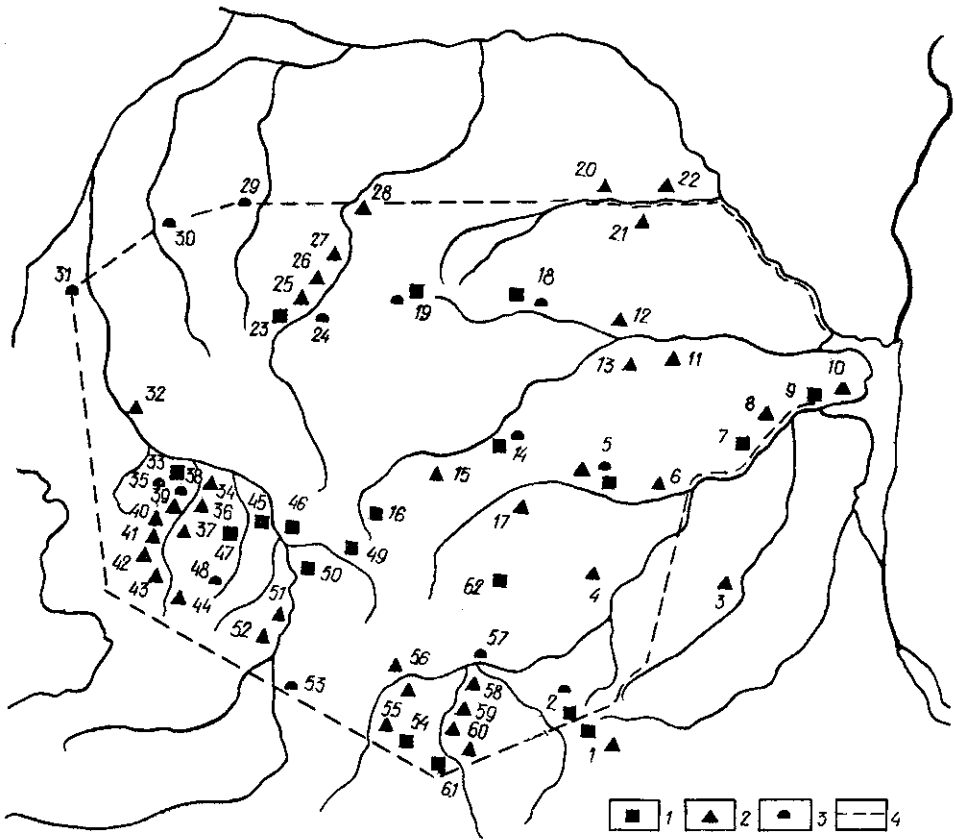
Підкурганні поховання в ямах не слід зв'язувати виключно з полянами, а поховання на горизонті лише з древлянами. Чисто механічний підхід до розв'язання проблеми, без врахування хронологічної еволюції поховального обряду, може в значній мірі перекрутити уявлення про племінні межі, особливо в контактних зонах. Інтерпретація способу поховального обряду і супроводжуючого інвентаря є важливим, але ніякою мірою не єдиним критерієм у визначенні меж племінних

⁵ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА.— 1960.— № 1.— С. 63—69.

⁶ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА.— 1961.— № 3.— С. 71, 72.

⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 101—106.

⁸ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 40.

Територія дравлян за даними археології та писемних джерел: 1. Яроповичі, 2. Грубськ, 3. Лозувик, 4. Радомишль, 5. Малин, 6. Пінязевичі, 7. Іванкія, 8. Приборськ, 9. Фрунзівка, 10. Лапутьки, 11. Поліське, 12. Христинівка, 13. Шишиловка, 14. Коростень, 15. Ушиця, 16. Бараші, 17. Буки, 18. Овруч, 19. Городець, 20. Демидовичі, 21. Селище, 22. Білий берег, 23. Олевськ, 24. Тепениця, 25. Суцани, 26. Рудня-Хочинська, 27. Хочино, 28. Копище, 29. Глинне, 30. Рокитно, 31. Немовичі, 32. Хотимь, 33. Маренич, 34. Луцця, 35. Велика Клецька, 36. Морозовка, 37. Повчин, 38. Гвоздов, 39. Бабин, 40. Піддубці, 41. Печиводи, 42. Кутки, 43. Зубовщина, 44. Гориця, 45. Пилиповичі, 46. Новоград-Волинський (Жадківка), 47. Городище, 48. Великі Горбаші, 49. Несолонь, 50. Гульськ, 51. Рогачов, 52. Кікова, 53. Миропіль, 54. Великі Коровиці, 55. Городище, 56. Буки, 57. Житомир, 58. Шумськ, 59. Троянів, 60. Швайківка, 61. Райки, 62. Бежів. Умовні позначення: 1 — городища IX—початку XI ст., 2 — поселення VIII—X ст., 3 — курганні могильники з трупоспаленнями та трупопокладеннями на горизонті і в насипу, 4 — кордони плеїмної території дравлян.

союзів, названих у «Повісті временних літ». З накопиченням нових даних у процесі археологічного вивчення згаданого регіону постала, на нашу думку, нагальна потреба зробити спробу визначення кордонів Дравлянської землі, залучаючи до цього поряд з даними розкопок курганних старожитностей і матеріали поселень IX—X ст. Картографування останньої категорії археологічних пам'яток дає можливість більш об'єктивно підійти до вирішення питання.

Спираючись на розробки І. П. Русанової, М. П. Кучери та П. П. Толочка⁹, присвячених питанням еволюції і типології кераміки VIII—X ст., нами продатована більшість поселень, виявлених у процесі археологічних розвідок. Слід зазначити, що картографувались лише поселення з яскраво вираженою керамікою типу Луки-Райковецької, як ліпною, так і ранньогончарною, а також поселення, де траплялись ранні форми кераміки курганного типу (рисунок).

Попередні дослідники крайній східний рубіж Дравлянської землі з полянами проводили по р. Тетерів, відзначаючи при цьому, що нижче

⁹ Русанова І. П. Славянські древності VI—IX вв. между Днпром и Западним Бугом // САИ.—1973.—Е1—25.—С. 10—15; Кучера М. П. Поселення Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.—К., 1984.—С. 9, 10; Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.—К., 1981.—С. 298—301.

впадіння в неї р. Ірші він різко повертав на північ у напрямку Овруча. Цей висновок базувався на відсутності достовірних даних про кургани в пониззі Тетерева. Однак відсутність могильників ще не означає відсутності тут поселень кінця I тис. н. е.

Перша група поселень цього часу розташована вздовж середньої та нижньої течії р. Ірпінь (Ясногородка, Жорнів, Білогородка, Гореничі, Лука, Ігнатівка)¹⁰. Їх пов'язують з літописними полянами.

Древлянські поселення розташовані в 50—60 км західніше, по течії Тетерева. Крайніми південно-східними пунктами Древлянської землі є городища в Яроповичах та Грубському, розташовані на вододілі басейнів Ірпеня і Тетерева. Вони були досліджені П. О. Раппопортом, який виявив на обох, крім давньоруської кераміки XI—XIII ст., ще й ліпну та ранньогончарну VIII—XI ст.¹¹ Отже, можна вважати, що в більш ранній час обидва городища заселяли древляни.

Далі на північ східний кордон Древлянської землі простежується за рядом поселень, розташованих по лівому березі р. Тетерів. І. П. Русанова вважає, що саме на цю територію проникали поляни¹². Її висновки базуються на матеріалах розкопок курганних могильників поблизу с. Городськ Коростишівського р-ну Житомирської обл., проведених ще наприкінці XIX ст., де поряд з нечисленними похованнями на горизонті досить часті поховання в ямах.

Городища літописного Городська добре вивчені в результаті багаторічних розкопок¹³. Проведений нами аналіз здобутих з них матеріалів свідчить, що літописний Городськ виник не раніше кінця XI ст. Груба ж товстостінна кераміка, яку автори розкопок датували IX—X ст., є насправді результатом певного регресу гончарства південно-західних земель Русі, викликаного монголо-татарською навалою, і датується другою половиною XIII — початком XV ст. Переважання поховань в ямах на некрополі Городська логічніше пояснювати не проникненням сюди полянського населення, а зміною поховального обряду під впливом християнства, яке у XII ст. пустило вже досить глибокі корені у цьому регіоні.

Проживання древлян у середній течії Тетерева підтверджують матеріали поселення, виявленого ще у 1940 р. П. М. Третяковим поблизу м. Радомишля у «Микгороді», при впадінні р. Мики в Тетерів. За збіраною тут ліпною та ранньогончарною керамікою можна продатувати цю пам'ятку IX — поч. X ст.¹⁴

Північніше Радомишля пам'ятки цього часу відомі у м. Малині та між селами Ялцівка і Пенязевичі на р. Ірші¹⁵. Нижче впадіння Ірші в р. Тетерів П. М. Третяковим відкриті синхронні попереднім пунктам городища в Іванкові та Фрунзинівці, а також поселення в Приборську. Особливу увагу привертають матеріали (ліпна та ранньогончарна кераміка, ранні зразки посуду курганного типу) фрунзинівського городища, розташованого неподалік впадіння р. Тетерів у Дніпро¹⁶.

Отже, напрошується висновок, що широке освоєння древлянами пониззя Тетерева відбулось уже на початку IX ст. Цю думку підтверджують результати розкопок П. П. Толочка поблизу с. Лапутьки, де в заплаві Тетерева досліджувались два поселення кінця X—XI ст. Серед матеріалів вищевказаного часу дуже рідко траплялась ліпна і ранньо-

¹⁰ Русанова И. П. Славянские древности ... — С. 38, 39.

¹¹ Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК.— 1952.— Вып. 48.— С. 109, 115.

¹² Русанова И. П. Курганы полян X—XIII вв. // САИ.— 1966.— Е1—24.— С. 27.— Табл. 19.

¹³ Гончаров В. К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 182—186; Выезжев Р. И. Раскопки «Малого городища» летописного Городеска // КСИИМК.— 1960.— Вып. 10.— С. 124—135.

¹⁴ Фонды ОИПК Гос. Эрмитажа.— Описание хранения I.— Описание II.

¹⁵ Русанова И. П. Славянские древности ... — С. 38; Звиздецкий Б. А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/14а.

¹⁶ Фонды ОИПК Гос. Эрмитажа ... — Инв. №№ 241, 259, 260, 342.

гончарна кераміка. Причому така картина характерна як для поселення в урочищі Мосієва Нива, так і для поселення в урочищі Брод¹⁷.

Таким чином, дані розвідок П. М. Третякова і розкопок П. П. Толочка дають підстави стверджувати, що кордон Древлянської землі нижче впадіння р. Ірші в р. Тетерів не відхилявся на північ до Овруча, а проходив по течії річки аж до її впадіння в Дніпро.

Контактної зони між полянами і древліанами в IX — середині X ст. не існувало. Розподільною смугою між обома племенами служила сильно заболочена, поросла лісами заплава р. Здвиж. Поселення IX—X ст. тут практично відсутні. Від м. Брусилова до м. Макарова по течії Здвижа біля с. Лозовик розвідками Е. О. Симоновича було виявлене лише одне поселення з керамікою типу Луки-Райковоцької¹⁸.

Безсумнівно, саме через цю обставину межиріччя Тетерева та Ірпеня було спірною територією між Києвом і древліанами. Згадаймо, що у 975 р. Олег Древлянський убив Люта Свенельдича саме десь у лісах київсько-древлянського порубіжжя. Важко допустити, щоб Лют, який виріс у середовищі близькому до великокнязівського дому і добре обізнаний з тонкощами феодальної ієрархії та феодального права, наслівався полювати у володіннях Олега, тобто за Тетеревом. Їх зустріч могла відбутись лише на вільних землях, на які претендували і Олег, і Ярополк.

На близькість кордону Древлянської землі до Києва вказує і літописна стаття 1136 р., коли Ольговичі з половцями в грудні перейшли Дніпро і воювали за київські околиці «...от Треполя около Красна и Василева и до Белогорода оли и же до (Киева и до Вышегорода олнн же и до) * Деревь...»¹⁹.

На підставі цього повідомлення Б. О. Рыбаков допускав, що земля древліан могла починатись на відстані одного денного переходу від таких крайніх пунктів, як Білгород чи Вишгород, який в зимових умовах не перевищував 20—25 км²⁰. Отже, навіть у XII ст. в уяві літописця-княнина «Дерева» починалась десь за Здвижом чи у пониззях Ірпеня.

Широке освоєння заплави Здвижа почалося не раніше кінця X—початку XI ст. київськими князями. Як показали проведені тут М. П. Кучерою розвідки і розкопки, освоєння межиріччя Тетерева — Здвижа відбувалось паралельно спорудженню у цьому районі Змійових валів, що захищали Київ від кочівників. Саме в цей час з'явилися укріплення в Макарові, Бишеві і Мотижині, а поряд з ними десятки неукріплених поселень. Аналогічна картина спостерігається і у верхів'ях Здвижа, де функціонують городища в Грубуську та Яроповичах²¹. Є всі підстави вважати, що для освоєння пустуючих територій великокнязівська влада залучила вихідців з інших земель, свідченням чого є спосіб поховання та супроводжуючий інвентар курганів могильника поблизу с. Ніжиловичі²².

Деякі висновки впливають із адміністративно-територіального поділу Київського воєводства XV—XVI ст., який лишився переважно таким, як і в давньоруський час. Правляча верхівка литовської адміністрації у своїй політиці повністю опиралась на місцевих феодалів, а тому намагалась в іноетнічному оточенні робити якнайменше всіляких інновацій.

На Дніпровському Правобережжі кордон між Київським і Житомирським повітами фіксується у верхів'ях Ірпеня. До Житомирського належать землі басейну Тетерева, а до Київського — басейну Ірпеня,

¹⁷ Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—63 гг. // НА ИА АН УССР.— 1962—63/1г.

¹⁸ Симонович Э. А. Отчет о разведке Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ИА АН УССР.— 1960/26.— С. 23.— Рис. 99.

* В дужках один із варіантів літописної статті.

¹⁹ ПСРЛ.— Т. 2 (Ипатьевская летопись).— СПб.— 1908.— Стб. 299.

²⁰ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— XVII.— С. 45, 46.

²¹ Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 80, 177, 178, 191.

²² Якимович М. К. Раскопки могильника у с. Нежилович, Радомишльского уезда Киевской губернии // АЛЮР.— 1900.— Т. 2.— С. 201—203.

тобто межа між повітами проходить по вододілу цих річок, співпадаючи, як це не дивно, з кордоном між обома племінними союзами ІХ—Х ст. Так, до Київського повіту належали землі у верхів'ях Ірпеня і Унави, де київськими названі села Ходорків, Криве, Сокільча і Кийлів²³. Житомирська територія не виходить за межі правих невеликих притоків Тетерева — рр. Дубовця та Білки. Тут пізньосередньовічні джерела називають села Житомирського повіту — Велья (теп. Вольня) на Дубовці, а також Забілоччя, Високе, Ставище і Кочерів на Білці. П. Г. Клепатський відзначає, що верхів'я Здвижа належало Житомирському повіту, приблизно до Брусилова. Від Брусилова кордон ішов чітко на північ, перетинаючи Здвиж, і виходив на правий берег Тетерева поблизу с. Макалєвичі в гирлі річки Вирви²⁴. Характерно, що кордон Київського повіту ніде не перетинав Тетерева, а ішов подовж його правого берега, аж до місця впадіння в Дніпро. На відрізку нижньої течії Тетерева (нижче впадіння Ірші) Київський повіт межував з Чорнобильським²⁵.

Отже, за даними археологічних та писемних джерел кордон між полянами і древлянами визначається таким чином: древлянам належав лівий берег Тетерева від місця його впадіння в Дніпро і вверх по Тетереву до гирла Білки. Потім кордон ішов до верхів'я Білки і далі до верхів'я Дубовця, тобто виходив на вододіл Тетерева й Ірпеня; володіння полян на Правобережжі у ІХ — середині Х ст. слід обмежити течією Ірпеня.

При цьому слід врахувати ту обставину (а саме це ілюструють археологічні матеріали), що освоєння межиріччя Тетерева та Ірпеня відбувалось наприкінці Х—ХІ ст. завдяки ініціативі київських князів. Встановивши, що у ІХ—Х ст. древлянські поселення по Тетереву виходили на правий берег Дніпра, закономірно визначити ширину смуги, яку займали древлянські володіння на північному сході, тобто, вздовж правого берега Дніпра й Прип'яті. Вказана територія у археологічному відношенні вивчена недостатньо. Певні матеріали для роздумів дають пізньосередньовічні джерела. Вище наводилось, що у XV—XVI ст. лівий берег у пониззі Тетерева обіймав Чорнобильський повіт. Можна висунути здогадку, згідно якої кордони цього повіту співпадають з крайніми межами Древлянської землі на її північному сході. Якщо це так, то кордон фіксується між гирлами Тетерева і Ужа по правому березі Дніпра й далі на північ вздовж правого берега Прип'яті до впадіння в неї р. Славечни. У період пізнього середньовіччя за Славечною, вздовж Прип'яті, починались володіння Мозирського повіту²⁶. Відомо, що Мозирська волость сформувалась і тривалий час перебувала у складі Туровського князівства, основну частину населення якого (і це підтверджують археологічні дані), безсумнівно, становили дреговичі.

Отже, можна припустити, що на північному сході володіння древлян вгадуються на основі пізньосередньовічного адміністративного поділу Київського воеводства від місця впадіння Тетерева у Дніпро до місця впадіння Славечни у Прип'ять. Наші висновки в певній мірі гіпотетичні. Згадаймо і ту обставину, що головне древлянське місто — Іскоростень стояло на берегах Ужа. Посли Древлянської землі у 945 р. прибувають до Києва водним шляхом. Логічно допустити, що в Х ст. водний шлях від Іскоростеня до Києва по р. Уж — гирлу Прип'яті і Дніпру був добре освоєний древлянами.

Як згадувалось вище, древляни на півночі були сусідами дреговичів. Розподільною смугою між обома племенами І. П. Русанова вважала р. Прип'ять, а Є. І. Тимофєєв та В. В. Сєдов — смугу боліт південніше Прип'яті. Остання точка зору на наш погляд більш переконлива,

²³ Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли (Литовский период).— Одесса, 1912.— Т. 1.— С. 363—365.

²⁴ Там же.— С. 252—256.

²⁵ Там же.— С. 377.

²⁶ Там же.— С. 304—309.

оскільки підтверджується матеріалами недавно виявлених археологічних пам'яток IX—X ст. Завдяки їм та даним пізньосередньовічних люстрацій, можна дещо конкретизувати порубіжні володіння.

Неважко помітити, що найбільша густота поселень рубежу I—II тис. н. е. на півночі Дrevлянської землі спостерігається в районі Овруцького кряжу. Тут відомі і два «гради» — літописний Вручій, а також городище поблизу с. Городець. Ще одне городище з ранніми матеріалами розташоване в м. Олевську²⁷. Концентрація поселень у цьому регіоні пояснюється його вигідним природно-географічним положенням та багатими ресурсами для розвитку й спеціалізації окремих видів ремесел, більш родючими, ніж в інших зонах Полісся, ґрунтами. Відразу ж на північ, за кряжем, починається заболочена зона густих лісів з характерним для Полісся ландшафтом — чергуванням боліт і піщаних дюн. Археологічні розвідки, проведені І. П. Русановою вздовж берегів Славечни, виявили лише декілька невиразних поселень з матеріалами рубежу I—II тис. н. е.²⁸

Показовою в цьому плані є розвідка М. Б. Щукіна по середній течії р. Уборті від м. Олевська до кордонів з БРСР. Нижче Олевського городища автором розвідки біля с. Тепениця виявлено типовий дrevлянський могильник з трупопокладенням на горизонті, а також поселення з ліпного і ранньогончарною керамікою поблизу сіл Суцани, Рудня-Хочинська і Хочино. Дослідник відзначає, що нижче с. Перга заплава Уборті стає дедалі ширшою, береги низькі і невиразні. Від с. Перга до кордону з Білорусією було відкрито лише одне поселення з керамікою типу Луки-Райковецької в 3 км північніше с. Копще²⁹.

Отже, північні межі дrevлянських володінь визначали природні бар'єри: ліси, болота, надзвичайно бідні піщані ґрунти. Внутрішня колонізація цього району відбувалась повільно і розтягнулась на століття.

На даний час археологічні матеріали фіксують крайню північно-західну межу розселення дrevлян у середній течії р. Ствиги. Обряд поховання курганного могильника, виявленого в 6 км північніше с. Глинне, має специфічні дrevлянські риси — трупопокладення вище горизонту на вугільних прошарках 10—20 см завтовшки, срібні скроневі кільця з кінцями, що заходять один за інший, при одному із кістяків. Автор розкопок датує могильник другою половиною X — серединою XI ст.³⁰ Знахідка ліпної культової посудини — стравниці біля одного з похованих, а також ранньогончарна кераміка, що походить з насипу кургана (одні з вінець косо зрізані по краю з нахилом площини зрізу у середину), дають підстави датувати його не пізніше середини X ст.

Отже, наявні археологічні матеріали дають можливість проводити північну межу дrevлянського розселення по р. Славечні, дещо північніше Овруча і далі на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Ствиги.

Цікаво, що пізньосередньовічний адміністративний поділ у значній мірі співпадає з даними археології. Так, крайні північні села Овруцького повіту розташовувались на лівій притоці Славечни — р. Чертені (Ремези, Шарин). За ними лежали землі Мозирського повіту. Овруцькими названі також села Високе і Велавськ (теп. Валавськ) на р. Славечанці, а також Котчище (теп. Кочище), Кузьмичі (гирло Славечанки) і Скородне (гирло Ясенця). Дещо нижче Скородного лівий берег Славечни обіймав Мозирський повіт³¹.

Кордон між Овруцьким та Мозирським повітами визначається у

²⁷ Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 72—82.

²⁸ Русанова І. П. Отчет о работе Волынской экспедиции ИА АН СССР в 1968 г. // НА ИА АН УССР.— 1968/44.— С. 18—20.

²⁹ Щукін М. Б. Отчет о работе Полесской археологической экспедиции Гос. Эрмитажа за 1976 г. // НА ИА АН УССР.— 1976/104.

³⁰ Прищепа Б. А. Отчет о работе археол. экспедиции РКМ в 1981 г. // НА ИА АН УССР.— 1981/72.— С. 1—6.

³¹ Клепатский П. Г. Указ. соч.— С. 208, 209.

середній течії Уборті. Писемні джерела XV—XVI ст. називають тут села Олевської волості Овруцького повіту: Суцани, Ірово (теп. Юрово), Хочене (теп. Хочино), Глушковичі (теп. Глушевичі). За Глушковичами починались землі Мозирського повіту — так звана волость Убортьська біскупів Віленських.

Отже, північну межу древлянської території проводимо від місця впадіння Славечни у Прип'ять вверх по течії першої ріки приблизно до с. Скородне. Цілком можливо, що древляни займали і невеликі ліві притоки Славечни північніше Скородного, де, як указувалось, розташовувались села пізньосередньовічного Овруцького повіту. У такому випадку безпосередні дреговичські володіння повинні були притискатись до правого берега Прип'яті. Проте, як нам здається, овруцькі володіння на лівих притоках Славечни є явищем більш пізнього часу, що відображає процес внутрішньої колонізації пустуючих земель. Ця територія у археологічному відношенні вивчена недостатньо, тому від Скородного проводимо межу паралельно течії Славечни у напрямку Уборті, перегинаючи останню поблизу сіл Копище і Милашевичі. При цьому враховуємо, що землі у межиріччі правої притоки Уборті — р. Болотниці та р. Славечни належали до Овруцького повіту — т. з. волость Каменщица³².

Перетинаючи межиріччя Уборті — Ствиги, північний кордон ішов у напрямку с. Глинне. Північніше Глинного археологічні пам'ятки рубежу I—II тис. н. е. нам поки що невідомі. Але, з огляду на те, що і зараз у цьому районі розташований величезний заболочений лісовий масив з рідкими селами, можна припустити, що від Глинного кордон відхилився дещо на південь, перегинаючи р. Льву нижче сучасного райцентру Ровенської обл. Рокитного. Пізньосередньовічні джерела у верхів'ях Льви окрім Рокитного називають сс. Масевичі і Борове, що належали до Олевської волості Овруцького повіту³³. Окрім того, за даними Є. І. Тимофеева, у XIX ст. поблизу Рокитного досліджувався курганний могильник, в якому поховання були виключно на горизонті³⁴.

Картографування поселень і могильників показує, що у IX—X ст. древляни займали середню течію Случа з його правими та лівими притоками — рр. Тя, Смолка, Церем. Навколо сучасного м. Новограда-Волинського М. П. Кучера виявив скупчення ранніх укріплень у сс. Пилиповичі та Городище на р. Церем, с. Несолонь на р. Тні, с. Гульськ та в передмісті Н.-Волинського Жадківці на р. Случ³⁵. Древлянам належав і лівий доплив Случа — р. Корчик, про що свідчать відкриті І. П. Русановою поселення рубежу I—II тис. н. е. в сс. Гориці, Зубовщина, Кутки, Печиводи, Піддубці, Бабино, Пульчин, Морозівка³⁶. У басейні Корчика частково досліджені курганні могильники в сс. Велика Клецка (трупопокладення на горизонті) та Гвоздов (трупоспалення). Автор розкопок датує могильник в с. Велика Клецка другою пол. X—сер. XI ст.³⁷ Однак, як нам здається, він дещо омолоджує розкопані комплекси. В насипу кургана і кільцевому ровику знайдена ліпна та ранньогончарна кераміка. Важко допустити її побутування в XI ст. Більш вірогідно, що могильник в с. Велика Клецка датується кінцем IX — поч. X ст. Очевидно в цей час співіснували і трупоспалення, і трупопокладення. Саме на таку думку наводить курган із трупоспаленням в с. Гвоздові, яке розташоване неподалік с. Велика Клецка. Тут у насипу кургана та кострищі виявлено виключно ранньогончарний посуд³⁸. Курганний могильник із трупопокладеннями на горизонті відо-

³² Там же.— С. 228, 229.

³³ Там же.— С. 228.

³⁴ Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 71.— Рис. 6.

³⁵ Кучера М. П. Нові дані...— С. 72—82.

³⁶ Русанова И. П. Отчет о работе древлянского отряда в 1965 г. // ИА ИА АН УССР.— 1965/51.— С. 2—5.

³⁷ Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1986 г. // ИА ИА АН УССР.— 1986/37.— С. 8—10.

³⁸ Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1983 г. // ИА ИА АН УССР.— 1983/95.— С. 20, 21.

мий при впадінні Корчика в р. Случ неподалік с. Устя³⁹. Нижче по течії Случа матеріали Х ст. виявлені нами на городищі в с. Маренин. Після Маренина Случ, прорізавши відроги Волинської височини, виходить на Поліську низовину. При цьому простежується картина, аналогічна для всіх річок регіону: заплава стає широкою, береги не такими виразними, а густина археологічних пам'яток значно падає. На відрізку майже в 70 км по течії Случа нижче Маренина нами зафіксоване всього одне поселення рубежу I—II тис. н. е. неподалік села Хотинь⁴⁰. Ще нижче по Случу відомий могильник з підкурганними трупопокладеннями на горизонті біля с. Немовичі Сарненського р-ну Ровенської обл.

Случ впадає в Горинь дещо нижче сучасної Дубровиці. Тут відомі городища в Дубровиці, Залужжі та Висоцьку⁴¹. Проте всі вони датуються не раніше XI ст., а тому дуже важко сказати, чи населяли древліани цей регіон у більш ранній час. Є. І. Тимофеев, правда, звернув увагу, що північніше м. Ровно, при виході Горині на Поліську низовину, кургани з трупопокладеннями на горизонті зустрічаються досить часто. Тому, на його думку, пониззя Горині, Стиру і Стоходу могли також належати древліанам⁴². Тоді городище Бабка на Стиру⁴³ та ранні укріплення в с. Злазно і Великому Мідську на Горині⁴⁴ слід було б вважати древліанськими. Однак, як нам здається, таке припущення не було б вірним. Адже, як показують матеріали розвідок, уже в пониззі Случа пам'ятки IX—X ст. надзвичайно рідкі. Відомо, що верхів'я р. Стир належало волинянам. На цій річці розташоване одне з найстаріших міст Волинської землі — Луцьк. Тому, на наш погляд, немає жодних підстав приписувати колонізацію нижньої течії Стира древліанам. Близькість до означеної території ядра історичної Волині наводить на думку, що Стир на всьому протязі належав волинянам, окрім, мабуть, самої нижньої частини, де жили дреговичі. Стосовно городищ у Злазному, Великому Мідську, Залужжі, Дубровиці і Висоцьку, то вони могли виникнути завдяки ініціативі київських князів, тобто після приєднання древліанської території. Правда, П. Ф. Лисенко у монографії, присвяченій містам Туровської землі, робить спробу довести, що нижньогоринські гради Дубровиця й Степань входили в зону розселення дреговичів. Свою точку зору дослідник аргументує єдиним літописним повідомленням від 1155 р., де розповідається про поділ Туровського князівства на уділи — туровський, пінський і дубровицький⁴⁵. Проте наведений приклад, на нашу думку, є ілюстрацією ходу об'єктивного історичного процесу на давньоруському ґрунті, а не є свідченням розселення східнослов'янських племен на рубежі I—II тис. н. е. Із тих же писемних джерел відомо, що Туровська земля тривалий час входила до доменіальних володінь київських князів і віддавалась в кормління синам або ж найближчим родичам. У 1150 р., наприклад, Юрій Долгорукий, посівши великокняжий стіл, віддає своєму сину Андрію Туров, Пінськ і Пересопницю⁴⁶. Але із цього ніяк не випливає, що Пересопниця, в якій осів Андрій, входила до складу Туровської землі.

Як зазначалось вище, археологічні дані виявляють північний кордон Древліанської землі на її північному заході приблизно по лінії Копище — Глинне — Рокитне. Є всі підстави вважати, що древліанам на-

³⁹ Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 71.— Рис. 6.

⁴⁰ Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках в Березновском р-не Ровенской обл. в 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/146.— С. 4—7.

⁴¹ Свешніков І. К., Никольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл.— К., 1982.— С. 57, 58.

⁴² Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 72.

⁴³ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.— 1961.— Е1—57.— С. 34—37.

⁴⁴ Прищепя Б. А. Отчет о работе ... в 1986 г.— С. 11—15.

⁴⁵ Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.— Минск, 1974.— С. 18—20.

⁴⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 405.

лежали пониззя Случа. На цю думку наводить пізньосередньовічний адміністративний поділ Київського воєводства. Крайні села Олевської волості Овруцького повіту на заході розташовані якраз по Случу. У пониззях Случа писемні джерела XV—XVI ст. неодноразово називають село Олевської волості Кам'яне (нинішнє Камінно-Случанське Сарненського р-ну Ровенської обл.)⁴⁷. Отже, кордон між древлянами і волинянами фіксується у межиріччі Случа і Горині. Очевидно, після включення древлян до складу Руської землі, великокнязівські володіння широким фронтом виходили на течію Горині уже в середині X ст. Саме ця обставина, як нам здається, сприяла формуванню особливої Погоринської волості на кордоні з волинянами. Ця волость увійшла до домену київського князя. Цілком вірогідно, що в Погоринську волость увійшли древлянські землі по Корчику. Такий висновок напрошується після аналізу літописної статті від 1150 р. У ній розповідається про боротьбу за великокняжий стіл між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким. Ізяслав, скориставшись нагодою, захопив Погоринську волость, у якій на той час сидів один з синів Юрія — Гліб. До вигнаного Гліба Ізяслав приставив свого сина Мстислава, який проводив вигнанця до Корчеська. При цьому Мстислав заявив Глібу: «Поиди же брате к отцю своему, а то волость отца моего и моя по Горину...»⁴⁸

На підставі цього повідомлення деякі дослідники вважали, що Погоринська волость входила до складу Волинського князівства. Однак, як переконливо довів П. П. Толочко, Ізяслав Мстиславич, володіючи Волинню, розглядав себе в першу чергу не волинським князем, а київським, лише тимчасово змушеним залишити стольний город. А тому Погоринську волость слід розглядати як київське володіння⁴⁹. Приєднання її до Волині відбулося вже значно пізніше, мабуть у зв'язку з посиленням галицько-волинських князів у XIII ст. Цікаво відзначити, що джерело кінця XIV ст. «Список градів руських дальніх і ближніх» погоринські міста Степань та Острог називає серед волинських, а Корець відносить до київських. Останнє місто згадане поруч із Овручем і Житомиром, тобто містами в історичному ядрі Древлянської землі⁵⁰. Ми вважаємо, що Корець названий київським містом, ймовірно, за традицією. Відомо, що у 1386 р. великі князі Ягелло і Вітовт підтвердили князю Федору Даниловичу Острозькому його родовий замок Острог з волостями, що до нього належали. Серед інших названий і Корець⁵¹.

Із вищесказаного можна зробити висновок, що кордон Древлянської землі на заході проходив у межиріччі Случа й Горині. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що у IX—X ст. ліві притоки Случа були заселені древлянськими племенами. Після приєднання у середині X ст. цієї території до Києва древлянські землі по Корчику увійшли до складу Погоринської волості — домену великих князів. Ця подія може наводити на думку, що якась частина населення, що проживала подовж течії Горині, могла бути древлянами.

Як було з'ясовано вище, крайня південно-східна межа Древлянської землі проходила по вододілу Тетерева й Ірпеня. Тому логічно припустити, що основні праві притоки Тетерева — Гуйва та Гнилоп'ять, які течуть у меридіональному напрямі (з півдня на північ), теж у IX—X ст. були зайняті древлянами. Якщо про басейн Гуйви на даний час за відсутністю достовірних даних сказати важко, то на Гнилоп'яті відомий цілий ряд поселень рубежу I—II тис. н. е. Вони витягнуті ланцюжком від місця впадіння її в Тетерів приблизно до су-

⁴⁷ Клепатский П. Г. Указ. соч.— С. 228.

⁴⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 395, 396.

⁴⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 125.

⁵⁰ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Русское летописание.— М., 1979.— С. 95.

⁵¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 223.

часного Бердичева (Шумськ, Троянівка, Швайківка, Райки)⁵². У верхів'ях ріки пам'яток цього часу не виявлено.

Схожа ситуація і у верхів'ях Тетерева. За даними розвідки І. П. Русанової пам'ятки рубежу I—II тис. н. е. розташовані дещо північніше. Це одне з городищ поблизу с. Великі Коровинці та поселення (?) в с. Городище Чуднівського р-ну Житомирської обл.⁵³

Археологічні розвідки по Случу проводились неодноразово, але матеріалів IX—X ст. південніше Мирополя не виявлено. Багаторічні ретельні розвідки по течії Случа та його притоків в межах сучасного Любарського р-ну Житомирщини дали матеріали виключно кінця XI—XIII ст.⁵⁴

Отже, можна висунути здогадку, що в IX—X ст. древляни не заселяли верхів'я Гуйви, Гнилоп'яті і Тетерева, а на Случі не опускались південніше сучасного Мирополя. Чим же це було викликано?

Якщо уважно розглянути карту ґрунтів і давньої рослинності означеного регіону, то доволі легко помітити, що по лінії сучасних Фастова — Бердичева — Любара проходить межа широколистих і хвойних лісів зі степом. Цей степовий клин на Правобережжі Київського Придніпров'я, поміж Стугною і Россю, добре відомий уже з давньоруського часу під назвою «Перепетове поле», з боку якого кочовики не раз загрожували Києву. Очевидно, що у подібних умовах опинились і південні племена древлян, які проживали на межі зі степом. У загальновідомому трактаті «Про управління державою», написаному в середині X ст., візантійський імператор Костянтин Багрянородний повідомляє, що правобережне печенізьке об'єднання було безпосереднім сусідом східнослов'янських племен: русі, уличів, древлян і волинян⁵⁵. Отже, маємо всі підстави припустити, що древляни, у зв'язку з постійною загрозою, не могли проживати південніше вказаної лінії, принаймні у X—XI ст., що власне узгоджується з археологічними даними. Правда, адміністративний поділ Київського воєводства періоду пізнього середньовіччя показує, що Житомирському повіту належали верхів'я і Гуйви, і Гнилоп'яті, і Тетерева. У цьому ми не вбачаємо протиріччя вищесказаному. Верхів'я всіх перерахованих річок заселяються вже наприкінці XI ст. у зв'язку із загальною стабілізацією зовнішньополітичного становища південноруських земель.

Покажемо те, що пізньосередньовічний кордон Житомирського повіту перетинав Случ у районі Любара, звідки різко повертав на північ. На лівому березі Случа відомі села Зв'ягольської волості вищеназваного повіту⁵⁶.

Отже, можемо зробити висновок, що південні межі Древланської землі були обумовлені наявністю широкої степової смуги, що вклинювалась в лісову зону зі сходу. Оскільки цей степовий коридор на рубежі I—II тис. н. е. був відкритим для будь-якого проникнення кочових орд, то древланські поселення розташовувались дещо північніше, під прикриттям лісів. Крайня південна межа Древланської землі простежується за такими орієнтирами (зі сходу на захід): Грубське городище — городище в с. Райки та група поселень біля нього — Городище поблизу с. Великі Коровинці — група курганних могильників на Случу в районі Миропіль — Ульха. Звідси кордон повертав на північ, заходячи ліві допливи Случа — рр. Смолку, Церем і Корчик.

Літописні древляни наприкінці I — на початку II тис. н. е. заселяли великі лісові масиви поліської зони Дніпровського Правобережжя. У двох випадках кордони Древланської землі були обумовлені природними перепонами: на сході від полян їх відділяли лісові масиви та за-

⁵² Русанова І. П. Славянские древности ... — С. 36, 37.

⁵³ Русанова І. П. Днепровская экспедиция ИА АН СССР за 1961 г. // ИА ИА АН УССР. — 1961/23.

⁵⁴ Липко С. А. Старожитності верхів'я р. Случ // Археологія. — 1982. — Вып. 41. — С. 83—91.

⁵⁵ Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 297—298.

⁵⁶ Клепатский П. Г. Указ. соч. — С. 266—269.

болочена заплава р. Здвиг, а на півночі від дреговичів — смуга прип'ятських боліт. На півдні древлянські поселення не виходили за межі поширення широколистяних і хвойних лісів, оскільки існувала реальна загроза з боку кочових племен, які степовим коридором могли проникати у глиб Древланської землі. Важче вгадується кордон на заході із волинянами. Проводячи його в межиріччі Случа й Горині, ми в той же час допускаємо, що якась частина населення вздовж течії Горині могла бути древлянською.

За нашими підрахунками древлянська земля займала територію близько 28 тис. кв. км.

Слід також зазначити, що густина поселень наприкінці I — на початку II тис. н. е. в межах древлянської племінної території не скрізь була однаковою. Найбільш заселеними є внутрішні райони та течії основних рік — Ужа, Случа, Тетерева, верхів'їв Уборті. На окраїнах у сильно залісених і заболочених зонах населення було дуже мало.

Б. А. Звиздецкий

О ГРАНИЦАХ ДРЕВЛЯНСКОЙ ЗЕМЛИ

Статья посвящена уточнению границ одного из восточнославянских племенных союзов — древлян, упоминаемых «Повестью временных лет». Локализации их племенной территории посвящены некоторые работы советских археологов И. П. Русановой, Е. И. Тимофеева и В. В. Седова. За последнее время появился ряд новых данных, позволяющих уточнить разработки предыдущих исследователей. Для этого автор привлекает не только материалы раскопок славянских курганных древностей региона, но и материалы синхронных им городищ и поселений конца I тыс. н. э., а также летописные и историко-картографические свидетельства.

Вследствие комплексного подхода к решению проблемы, границы Древлянской земли в конце I тыс. н. э. устанавливаются следующим образом. Северная, с летописными дреговичами, начинаясь в устье р. Славечны, проходила далее на запад, последовательно пересекая среднее течение рр. Уборть, Льва и Ствига и заканчивалась в низовьях р. Случь. Западная граница с волянскими проходила в междуречье рр. Случи и Горыни. Восточная граница с полянами фиксируется вдоль нижнего и среднего течения р. Тетерев, откуда она выходила на водораздел бассейнов рр. Тетерева и Ирпена. Южная граница проходила по естественному рубежу между полесской зоной и зоной лесостепи.

Таким образом, Древлянский племенной союз в конце I тыс. н. э. занимал обширные массивы на Правобережье Украинского Полесья. Общая площадь племенной территории составляла около 28 тыс. кв. км. Наибольшая плотность поселений наблюдается вдоль течения основных рек, наименьшая — на севере и северо-востоке, что было обусловлено наличием громадных, сильно заболоченных массивов и бедных песчаных почв.

В. А. Zvizdetsky

CONCERNING BORDERS OF THE DREVLIANIAN LAND

The paper is devoted to verification of borders of drevlyans, one of the old-Slavonic tribal unions. To cope with this problem the author has drawn not only chronicle data and data of burial-mound antiquities but also the materials of settlements and sites of ancient towns of the 8th-10th cent. as well as historical-cartographic evidences. Due to a complex approach to solution of the problem the borders of Drevlyanian Land have been established as follows: northern — mouth of the Slavechna river — the Lower Sluch; western — interfluvium of rivers Sluch and Goryn up to the Khomora river confluence with the Sluch river; southern — by the line of modern points of Miropol — Berdichev and further eastward up to a watershed of basins of the Teterev and Irpen rivers; eastern — right bank of the Teterev river up to its mouth and further along the right bank of the Dnieper and Pripjat to the mouth of the Slavechna river.

Одержано 16.05.88.